

الگویابی طراحی مساجد در معماری معاصر با بررسی مساجد تاریخی شهر

شوشتر

حسن سلیمانی

دانشجوی دکتری، گروه معماری، واحد اهواز، دانشگاه آزاد اسلامی، اهواز، ایران

مهنوش محمودی^۱

استادیار گروه معماری، واحد دزفول، دانشگاه آزاد اسلامی، دزفول، ایران

سعید میر ریاحی

دانشیار مدعو، گروه معماری، واحد اهواز، دانشگاه آزاد اسلامی، اهواز، ایران و دانشیار گروه معماری، دانشگاه شهید بهشتی،

تهران، ایران

چکیده

از زمان شکل‌گیری اسلام و گسترش آن در قلمرو وسیع جغرافیایی در طول زمان، مهم‌ترین ساختمان یا بنای مورد توجه در هر شهر اسلامی، مسجد بوده است، که نمادی از وحدت ملت‌های مسلمان بوده است. معماران در هر سرزمینی اسلامی تلاش کرده‌اند، شاخص‌ترین هنر خود را در قالب معماری اسلامی در بناهای مساجد پیاده نمایند. اهمیت مساجد موجب شد، هر دوره‌ای تاریخی از نظر ساخت دارای یک سبک خاص خود باشند. در دوران معاصر، با پیدایش سبک‌های مدرن و نوگرا در طراحی بناها موجب شده است، علیرغم تجربه‌ای معماری مسجد در اسلام و ایران شکافی از نظر مسجد آرمانی - مسجدی که غایت مطلوب اسلام است - فاصله‌ای قابل توجهی به وجود آید و گونه‌ها و الگوهای ایده پردازانه بسیار زیاد شده و از سنت‌های خاصی که گذشته بر ساخت مساجد حاکم بوده، نمی‌توان مساجد را واجد هیچ خصوصیت شکلی مشخصی دانست. این مقاله در پی آنست، با بررسی مساجد تاریخی شهر شوشتر در جهت بازشناسی طراحی مسجد بر اساس الگوهای سنتی و تاریخی در طراحی مساجد معاصر پردازد. پرسش‌های پژوهش عبارت‌اند از: الگوهای سنتی و تاریخی در مساجد شهر شوشتر چگونه می‌باشد؟ ساختار شکلی و فضایی در مساجد شهر شوشتر در دوره‌های مختلف چگونه می‌باشد؟ چگونه می‌توان براساس معماری مساجد شوشتر الگوی برای مساجد معاصر پیشنهاد نمود؟ فرآیند استنتاج از سه مرحله تشکیل شده است: بررسی مساجد موجود در شهر شوشتر و دسته‌بندی و انتخاب مساجد از نظر تاریخی، ساختاری و شکلی؛ طبقه‌بندی داده‌های کمی و تحلیل آن‌ها؛ نتیجه‌گیری می‌باشد. براساس مبانی تحقیق، روش مورد استفاده جهت انجام تحقیق از راهکارهای ترکیبی استفاده شده است. روش گردآوری اطلاعات، ترکیبی از مطالعات کتابخانه‌ای و مراجعه میدانی است. برای رسیدن به پرسش‌های پژوهش با استفاده از یک روش کمی و کیفی در مقایسه بین مساجد تاریخی شهر شوشتر از نظر ساختاری و شکلی مورد استفاده قرار گرفته است. سپس بنابر نتایج بدست آمده، الگوی طراحی آنها شناسایی و تبیین شده است. براساس بررسی‌های انجام گرفته در جهت الگوی برای مساجد معاصر بر اساس بررسی و بازشناسی معماری مساجد تاریخی شوشتر می‌توان مساجد را با استفاده از الگوهای معماری سنتی با اقلیم شهر شوشتر منطبق نمود و همچنین ساختار شکلی و فضای

^۱. (نویسنده مسئول): Bd_mahmoudi@yahoo.com

مساجد در دوره‌های مختلف دستخوش تحولات گوناگون بوده و هر دوره تاریخی دارای ویژگی‌های خاص خود می‌باشد. در انتها با بهره‌گیری از آموخته‌های این بناهای تاریخی، الگوی جهت‌بکارگیری در طراحی مسجد پیشنهاد شده است.

کلیدواژگان: معماری اسلامی، مساجد تاریخی، معماری سنتی، الگوهای طراحی، مساجد معاصر.

مقدمه

در میان اندام‌های درون شهری هر شهر و روستا، نیایشگاه همیشه جای ویژه خود را داشته و دارد و از اندام‌های دیگر نمایانتر و چشم‌گیرتر است و از این رو است که همه جا در دل آبادی جای گرفته است (پیرنیا، ۱۳۹۲: ۲۵۰). نیایشگاه چون بزرگترین ساختمان آبادی بوده، در آغاز نیازی بدان نداشته که نشانی ویژه داشته باشد و خود بخود نگاه هر گذرنده‌های را به سوی خود میکشیده است. اما پس از گسترش آبادی، نخست با برافراشتن درگاه‌ها و نهادن ماهرخ و توغ^۱ بر بلندترین جای آن و سپس با ساختن میل و برج در کنار و نزدیک آن، باشندگان (ساکنان) آبادی و گذریان (عابران) بیگانه را به نیایشگاه راهنمایی می‌کردند (پیرنیا، ۱۳۹۲: ۲۵۰). ورود اسلام به ایران نخستین تحولات را در هر شهر ایرانی پدید آورد. مسجد به عنوان نیایشگاه اصلی در دین مبین اسلام یکی از عناصر اصلی در شهرهای ایرانی-اسلامی است (سلطانی فرد و سید مرادی، ۱۳۹۵: ۱۰۸). در طراحی مساجد از زمان پیدایش تاکنون با توجه به بسیاری اصول ثابت و متغیر سیر فکری آفرینش هنرمندان آن پنهان است. معماران در برهه‌های متفاوت زمانی و مکانی در آفرینش مقدس‌ترین بنای اسلامی، ثمره‌ی مجاهدت فکری، ذکری و عملی خود در بستر خاکی متجلی می‌نمایند. رجوع به این آثار و شناخت دقائق فکری و عملی این معماران گستره‌ی شناخت‌ها را از موضوع طراحی مساجد و مسائل مربوطه ارتقاء خواهد داد و می‌تواند زمینه ساز طراحی صحیح‌تر برای معماران امروز مساجد باشد (توکلیان و بهمنی‌کازرونی، ۱۳۹۴: ۹۰). در دوران معاصر، دیدگاه معماران مدرن و نوگرا باعث تغییرات کالبدی و شکلی در بناها از جمله مساجد شده‌اند. در این میان تنوع گونه‌ها و الگوهای ایده‌پردازانه در طراحی بسیار زیاد هستند و بر خلاف گذشته که سنت‌های خاصی در هر دوره بر ساخت مسجد حاکم بود؛ نمی‌توان مسجد را واجد هیچ خصوصیت شکلی مشخصی دانست (مهدی‌نژاد و همکاران، ۱۳۹۳: ۳). الگویی مساجد در دوره‌ای معاصر نیازمند بررسی مساجد سنتی و تاریخی از نظر کالبدی و شکلی است تا بتوان شکافی که در معماری مدرن و سنتی در ساخت مساجد به وجود آمده از بین برد.

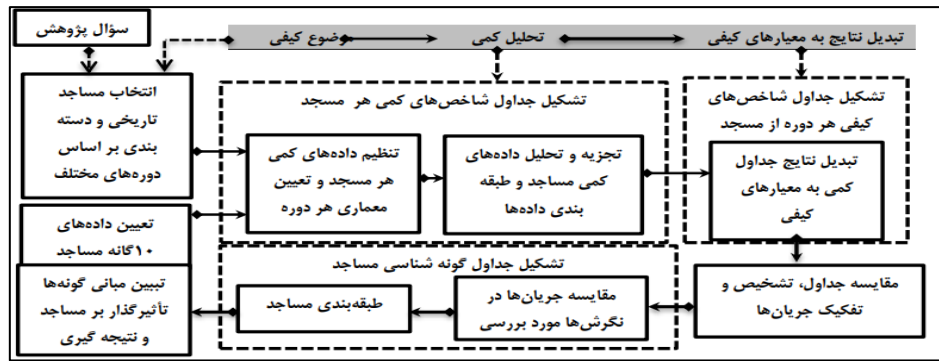
با ورود به دوران معاصر و شبکه‌های سریع فناوری و گسترش ارتباطات مجازی و شبکه‌های اطلاع‌رسانی، طراحی مساجد بر اساس سنت‌های گذشته دچار چالش‌های جدی شده‌اند. در این میان صاحب نظران متعددی بر این عقیده هستند که عناصر معماری سده‌های گذشته با عنایت به تفکر مدرن و جنبش مدرنیته، دیگر کارایی و کارآمدی خود را از دست داده‌اند، و بر همین اساس نیازهای انسان امروزی چیزی به جز آن است که منجر به شکل‌گیری و پیکربندی فضایی معماری در گذشته شده است (بمانیان و همکاران، ۱۳۹۵: ۱۴۳). معماری سنتی در کشورهای اسلامی مانند بسیاری دیگر از نقاط جهان بوسیله معماران بومی که به روش‌های سنتی آموزش دیده بودند؛ طراحی و اجرا می‌شده است. این معماران پس از ایجاد دانشکده‌های جدید معماری و آموزش آکادمیک در درجه دوم قرار گرفتند و معماران آکادمیک وظیفه طراحی مساجد بزرگ و مهم را در شهرها به عهده گرفتند. نگاه معماری مدرن همراه با معماری

^۱ توغ (ترکی): درفش، علم سوگواری و نشانی می‌گویند که بر نوک گنبدکار گذاشته می‌شود و از دور پیداست.

آکادمیک نسل جدید بر روی طراحی بناهای جدید، از جمله مساجد، تأثیر فراوانی داشته است (مهدی‌نژاد و همکاران، ۱۳۹۳: ۴). امروزه در تمامی، مساجد مسلمانان با کالبد و شکلی متفاوت با گذشته طراحی و ساخته می‌شوند. حضور کالبدی و تأثیرات معنوی این مساجد، در کنار مساجد سنتی شهر، تأمل و بازبینی عمیقی میطلبد (حمزه‌نژاد و عربی، ۱۳۹۳: ۴۸). این تأثیرات بر روی معماری مساجد موجب فراموش شدن سنت‌های تأثیرگذار گذشته بر روی مساجد شده است. مسجد بنایی است که ساخته می‌شود تا در طول تاریخ بماند؛ پس باید دارای ساختار غنی و مستحکم باشد؛ شناخت ارتباط پیکربندی فضایی مساجدی که دارای ساختار غنی و مستحکم هستند می‌تواند در طراحی مساجد معاصر کمک شایانی بنماید (بمانیان و همکاران، ۱۳۹۵: ۱۴۳). براین اساس این سؤال مطرح می‌شود که چگونه می‌توان براساس مساجد سنتی و تاریخی الگوی مناسب برای طراحی و ساخت مساجد معاصر ارائه نمود؟

حقیقت امر این است که مسجد به تمام معنا بنایی است اسلامی و ازدیدگاه، جلوه‌گاه همهٔ رمز و رازهای معماری اسلامی به شمار می‌آید (هیلن براند، ۱۳۸۶: ۳۳). ایجاد شکاف میان تولید عصر حاضر با سیر تکاملی دستاوردهای پیشکسوتان معماری، موجب تولید فضای ناخوانا در شهر معاصر گردیده است. این ناخوانایی تاجایی پیش رفته که در روزگار معاصر نمی‌توان رابطه‌ی منطقی با معماری گذشته برقرار نمود (بمانیان و امینی، ۱۳۹۰: ۱۸). تحولات رخ داده در زمینه طراحی و ساخت بناهای معاصر نیازمند آن است؛ با بازشناسی معماری سنتی و شاخص‌های تحولات در دوران‌های تاریخی بیشتر پرداخته و جریان‌های مؤثر بر تحولات معماری مساجد هر دوره را شناسایی نمود. این مقاله در صدد است با بازشناسی جریان‌های مؤثر بر معماری مساجد در دوران مختلف در شهر شوشتر را شناسایی و سپس الگویابی در جهت طراحی مساجد معاصر ارائه نماید. در این رابطه ابتدا با شناسایی مساجد تاریخی در شهر شوشتر آنها را از نظر تاریخی، ساختاری و شکلی به صورت جداول ارائه و طبقه بندی نموده است، سپس با هم مقایسه کرده است. پس از تحلیل و ارزیابی بهترین راهکار در طراحی مساجد معاصر را ارائه گردیده است.

فرآیند انجام این تحقیق از سه مرحله تشکیل شده است «انتخاب مساجد و شاخص‌ها»، «طبقه‌بندی داده‌ها کمی و تحلیل» و نتیجه‌گیری. براساس مبانی تحقیق، روش تحقیق، نمونه‌موردی با استفاده از راهکارهای ترکیبی (گروت و وانک، ۳۷۳-۱۳۸۲: ۳۴۱) برای انتخاب تحقیق انتخاب شده است (مهدی‌نژاد و همکاران، ۱۳۹۳: ۵). یکی از روش‌های تقرب و شناخت، مشاهده‌ی مستقیم معماری مساجد و تلاش برای بازشناسی اشتراکات معنادار آشکار یا پنهان معماری این بناهاست که می‌تواند نمایان‌ساز گونه‌ای انتظام و روش پذیرفته‌ی معماری باشد که در صورت تحلیل‌های بیشتر، بسیاری اصول ثابت زمانی یا مکانی آشکار می‌سازد (توکلیان و بهمنی‌کازرونی، ۱۳۹۰: ۹۰). یکی از روش‌های اولیه در این تحقیق تحلیل نقشه‌های موجود مساجد سنتی و تاریخی شهر شوشتر و دسته بندی آنها از نظر تاریخی و ساختاری و شکلی می‌باشد. در این روش چنانچه داده‌ها به صورت واژه (و نه به صورت ارقام) به توصیف واقعیت‌ها پردازد، آنها را داده‌های کیفی می‌نامند. این نوع توصیف و تشریح شرایط محیطی یک پدیده بکار می‌رود، علاوه بر آن، به کمک این داده‌ها می‌توان درباره روابط میان متغیرها و عمق ساختار آنها به تدوین فرضیه پرداخت و سرانجام نظریه پردازی کرد (خاکی، ۳۵۹-۱۳۷۸: ۳۶۰). نمودار ۱ نحوه‌ی فرآیند گردآوری و محتوایی پژوهش را نشان داده است. روش گردآوری اطلاعات ترکیبی می‌باشد از مطالعات کتابخانه‌ای و مشاهدات میدانی است.

نمودار ۱. فرآیند نموداری و محتوایی پژوهش

مأخذ: (مهدی‌نژاد و همکاران، ۱۳۹۳: ۵).

مراحل انجام کار

مرحله اول: انتخاب مساجد سنتی و تاریخی شهر شوشتر و دسته بندی از ساختاری و شکلی (الف) انتخاب مساجد شهر شوشتر و دسته بندی از نظر تاریخی، کالبدی: مساجد شاخص اسلامی و مساجدی که از نظر کالبدی و شکلی معنای مساجد را در کالبدی جدید معرفی کرده‌اند. (ب) تعیین داده‌های کمی مساجد: به وسیله تعیین شاخص‌های کیفی مسجد و تجزیه آن‌ها.

مرحله دوم: طبقه بندی داده‌های کمی و تحلیل

الف) تجزیه و تحلیل داده‌های کمی مسجد (براساس فلوجارت ترسیم شده در شکل ۱).

ب) تبیین واژگان شکل ۱.

حجم در برابر فضا: نسبت حجم بنا به فضای قابل استفاده مراجعین.

پرو خالی: نسبت فضاهای سرپوشیده به فضاهای سرباز در محدوده مسجد.

توسعه کالبدی: تغییرات فرمی و اضافه و کم شدن‌های کالبدی به ساختمان مسجد از زمان ساخت تا امروز.

الگوی پلان: همه مساجد اسلامی از زمان پیامبر تاکنون براساس دو الگوی پلانی «شبهستانی» و «گنبددار» طراحی شده‌اند. «شبهستانی» یا تالار ستون‌دار براساس مجموعه‌ای از ستون‌هایی ک سقف را نگه داشته‌اند؛ به طور نسبی به خُرد فضاهای متصل به هم تفکیک شده است. به عبارتی دیگر این فضاها، به وسیله ستون از همدیگر جدا شده‌اند. «گنبدخانه‌ای» بوسیله‌ای دهانه‌های بزرگ و عموماً گنبد پوشش داده شده‌اند.

مساحت: مساحت کل مسجد اعم از فضاهای سرباز و پوشیده. ۱. مساحت مسجد کمتر ۵۰۰ متر مربع مساجد کوچک ۲. مساحت مسجد از ۵۰۰ تا ۵۰۰۰ متر مربع مساجد متوسط ۳. مساحت مسجد بالاتر از ۵۰۰۰ متر مربع مساجد بزرگ طبقه‌بندی شده‌اند.

میانگین ارتفاع: میانگین ارتفاع سقف در بخش مصلاهی مسجد. ارتفاع کمتر از ۵ متر مساجد کوتاه و ۵-۱۲ متر ارتفاع مساجد با ارتفاع متوسط و بالاتر ۱۲ متر مساجد بلند طبقه‌بندی شده‌اند.

تزئینات: تزئینات مساجد به طور کلی به دو بخش نقوش و کتیب تقسیم شده است. نقوش تفاوت‌های زیادی با هم دارند از نظر نقوش پیچیده سنتی تا نقوش ساده با الگوی مربعی. در پژوهش انجام شده تنها به وجود یا عدم وجود نقوش از هر نوع پرداخته شده است. البته نقوش ساده متداول حاشیه کتیبه‌ها جزئی از کتیبه در نظر گرفته شده است.

شکل: منظور از شکل، شکل حجم ساختمان اصلی مسجد است. رواق‌ها، فضاهای جانبی که از ساختمان اصلی دور هستند و یا جزئیاتی که کمتر از ۵٪ کل بنا را تشکیل می‌دهند در نظر گرفته نشده‌اند. منظور از فرم ساده، حجم‌هایی است که به شکل یکی از احجام افلاطونی و عموماً مکعب باشند. سایر احجام پیچیده شناخته می‌شوند. فرم‌هایی پیچیده یا از فرم‌هایی سنتی برداشت شده‌اند یا از شکل سایت طرح الهام گرفته شده یا از جایی دیگر که آنها در دسته فرم‌هایی آزاد قرار گرفته‌اند.

نور: نوع نور طبیعی^۱ و نور مصنوعی^۲ در مسجد مورد استفاده قرار میگیرد، مد نظر می باشد. نوع محافظت از ساختمان از نظر پنجره ها و دیوارهای مشبک در جلوگیری از تابش مستقیم نور به داخل بنا.

رنگ: رنگ قالب در بخش نمای خارجی مسجد. در صورت چند رنگ بودن رنگ بالای ۶۰٪ در نظر گرفته و اگر رنگ کمتر از ۶۰٪ باشد رنگ بنا را «مقاوت» در نظر گرفته می شود.

موقعیت: موقعیت محلی مسجد مد نظر است، مهم ترین همسایگی ها و محیطی که بنای مسجد در آن قرار دارد.

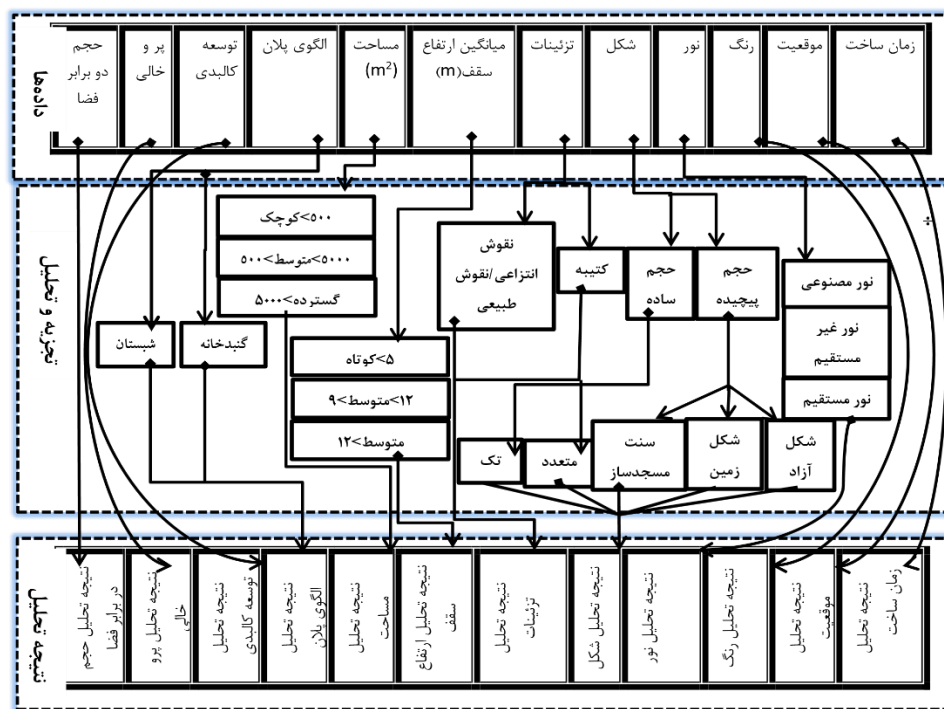
زمان ساخت: زمان اتمام ساختمان مسجد مد نظر می باشد. این برداشت بیشتر با استفاده از اسناد موجود در میراث فرهنگی شهرستان دزفول و همچنین کتیبه های موجود در مساجد انجام گرفته است.

جدول ۱. تبیین واژگان

مأخذ: (مهدی نژاد و همکاران، ۱۳۹۳: ۶).

از سده پنجم قمری، گنبدخانه و شبستان در مساجد با یکدیگر ترکیب می شوند بنابراین، مساجد در معماری اسلامی ایران به صورت شبستان و گنبدخانه محراب دار نمود پیدا می کند (هوشیاری و همکاران، ۱۳۹۲: ۳۹). مسجد جامع شوشتر دارای سه محراب می باشد که یکی در درون شبستان و دو عدد آن در بیرون می باشد، یکی از محراب های بیرونی دارای قدمتی زیاد و به دوران صفویه می رسد. از این محراب ها در صحن حیاط در فصول اعتدال استفاده می شود.

تصویر ۱. مدل تحلیلی و نمایش مکانیزم طبقه بندی و تحلیل کمی داده ها

مأخذ: (مهدی نژاد و همکاران، ۱۳۹۳: ۶).

مرحله سوم: تحلیل نتایج و نتیجه گیری

¹ Natural light

² Artificial light

در این مرحله نتایج کمی به دست آمده را به شاخص‌های کیفی تبدیل کرده و سپس نتایج را با هم مقایسه و طبقه‌بندی کرده، که شامل تفکیک گونه‌ها و سپس از تعیین گونه‌ها به «تخصیص واژها برای گونه‌ها» پرداخته و «شاخص‌های مشترک در گونه‌ها» به عنوان شاخص‌های گونه‌ای معرفی می‌شوند.

رویکرد نظری

ایجاد شکاف میان تولید عصر حاضر با سیر تکامل دستاوردهای پیشکسوتان معماری، موجب تولید فضای ناخوانا در شهرهای معاصر گردیده است. این ناخوانایی تا جای پیش رفته است که در روزگار معاصر نمی‌توان رابطه‌ای منطقی با معماری گذشته برقرار نمود؛ گویی شاهکارهای معماری ایرانی در جایی دیگر ساخته شده و یا به وسیله افرادی غیر ایرانی در جایی دیگر ساخته شد که تا این حد با معماری معاصر ما متضاد و بیگانه است. در این میان بازکاوی آموزه‌های معنوی پنهان در هنر و معماری اسلامی از اساسی‌ترین گامها در جهت بازنده‌سازی هویت اسلامی معماری ایرانی است (بمانیان و امینی، ۱۳۹۰: ۱۸). درباره مساجد معاصر در دنیای اسلام و ایران طبقه‌بندی‌های متعددی صورت گرفته است؛ اما هر یک از جنبه‌ای این مساجد را مورد نقد و تحلیل قرار داده است (مهدی نژاد و همکاران، ۱۳۹۳: ۷). «اسماعیل سراج‌الدین» در مقاله‌ی خود با عنوان دسته‌بندی رویکردهای تأثیرگذار در معماری معاصر کشورهای اسلامی در کتاب «ساختن برای آینده»، این رویکرد را به پنج دسته تقسیم می‌کند. در مقاله ذکر می‌کند «برطرف کردن دوگانگی بین تفکرات مدرن و سنتی در معماری، یکی از مهم‌ترین رویکردهای جایزه معماری آقاخان در تمامی مباحث درباره معماری در دنیای اسلام مطرح بوده است؛ مبحثی که در کل معماری اسلام همواره مطرح بوده است. براساس همین می‌توان تمامی رویکردهای مطرح شده در معماری معاصر را در پنج دسته تقسیم بندی نمود: رویکرد عامه‌پسند، رویکرد سنت‌گرا، رویکرد مردم‌گرا، رویکرد نوگرایی قابل انطباق، رویکرد نوگرایی» (حسین‌مردی و مروجی، ۱۳۸۶: ۴۲). همین رویکردها تأثیر بسزایی در طراحی و ساخت مساجد در معماری معاصر داشته است.

تحلیل و بررسی آثار معماری می‌تواند از جنبه‌های گوناگونی صورت پذیرد و برای شناخت کلی از آنها، ارائه گونه شناسی جامع نیاز است. در ادبیات پژوهش به پنج رویکرد در معماری اشاره شد. اما به همه رویکردها در یک قالب اشاره نشده است، اما می‌توان آنها را در مباحث گونه‌شناسانه یافت. در این پژوهش ابتدا مساجد شهر شوشتر را براساس یک روش کیفی مورد تحلیل قرار می‌گیرند. از سوی دیگر، برای سنجش متغیرهای مورد بحث در مساجد، ساختاری طراحی شده که داده‌های کمی هر یک از مساجد مورد نظر، به وسیله‌ی این مجموعه از متغیرها کمی، مورد سنجش قرار می‌گیرد. نتایج این تحلیل و بررسی به صورت جدولی به نام جدول معیارهای کیفی در می‌آید و سپس می‌توان مساجد را از نظر این متغیرها مقایسه کرد. در مرحله‌ای بعد نتایج کمی تحلیل به صورت جدول مقایسه‌ای کیفی بررسی می‌شوند. از مقایسه نتایج جدول کیفی متغیرهای که تفاوت آنها معنادار است و مساجدی که شباهت‌های زیادی بین خصوصیات آنها در جدول وجود دارد؛ تحلیل می‌شوند. و در آخر، خصوصیات مشترک به صورت جدولی به نام جدول گونه شناسی معرفی می‌شود. سپس مساجد را براساس همین جدول تقسیم‌بندی و نمونه‌های آنها در جدول درج می‌شود.

گونه شناسی شکلی

عمومی‌ترین نوع گونه شناسی که در بیشتر پژوهش‌های معماری روی سبک‌های معاصر و گونه شناسی آثار تاریخی صورت گرفته است. این گونه شناسی یک بنا را از لحاظ عناصر شکلی و کالبدی آن مورد آمایش قرار می‌دهد و گرایش‌ها و دسته‌بندی‌های خود را بر مبنای تفاوت‌های عناصر کالبدی مانند تزئینات، رابطه حجم و فضا، پیچیدگی، یا سادگی عناصر توده‌های و ارتباط حجم‌ها با یکدیگر، قرار می‌دهد، در گونه شناسی سبک‌های تاریخی این نوع گونه شناسی بسیار مرسوم و کارآمد است (مهدی نژاد و همکاران، ۱۳۹۳: ۸). در شکل گیری بنا عوامل متعددی دخیل می‌باشند از جمله توپوگرافی و موقعیت ساختمان، میزان هزینه‌ها، نوع کارکرد براساس نظر کارفرما و... می‌توان اشاره نمود. مرحله‌ای طراحی و انتخاب طراح خود بخشی جداگانه از پروژه می‌باشد که خصوصیات بنا را تعیین می‌کند و سرانجام استفاده کنندگان با تغییرات کالبدی یا محتوایی و نحوهای استفاده خود از بنا بخش دیگری از هویت بنا را تعیین میکنند. امروزه در کشورهای اسلامی با توجه به تحولات عظیمی که در معماری بناها شکل گرفته است، شاهد گونه‌های جدیدی از مساجد در حال ساخت و ساخته شده می‌باشند که از دیدگاه مردم دارای خوانش جدیدی از مسجد تلقی می‌شوند. در پژوهش این نوع مساجد را مساجد جدید مینامیم.

روش تحلیل نمونه‌های موردی

پس از بررسی و تعیین مساجد، آنها را در دسته بندی نموده و براساس الگوهای داده شده، تحلیل می‌شوند. مساجد تاریخی و معاصر را براساس پلان، ساختار شکلی، نحوهای کارکرد و دیگر اشتراکات باهم مانند آنچه در (جدول ۲) آمده است، مقایسه و دسته بندی نموده و داده‌های به دست آمده، تحلیل شده‌اند. این پژوهش، براساس روش تحقیق جزء روش‌های توصیفی-تحلیلی و مقایسه داده‌های کیفی تهیه شده است.

جدول ۲. نتایج تحلیل کمی داده‌های حاصل از تجزیه و تحلیل نمونه‌های موردی پژوهش

نسبت حجم به ارتفاع	توسعه کالبدی	شکل ساده	تزئینات		میانگین ارتفاع	رنگ	الگوی پلان	مساحت	نور	حجم و توده	موقعیت	زمان ساخت	مسجد
			کتیبه	پیچیده									
۷۴٪	+	مکعب	کوفی بنایی/کاشی معقلی		ک	آجری	شبهستایی	ک	Ind.	۱۶۵٪	شهر شوشتر، خ شریعی، ترسیه به میدان باطنی، ک	۱۳۶۱ ق. - قاجاریه	۱۲۰۲ مسجد
۷۹٪	+	مکعب	کوفی بنایی/کاشی معقلی		م	آجری	شبهستایی	م	Ind.	۱۶۱٪	شهر شوشتر، چهارراه امام، خ طالقانی، خ	۱۳۵۴-۱۳۵۵ ق. - عباسیه	مسجد جامع
۷۳٪	+	مکعب	-		ک	آجری	شبهستایی	م	Ind.	۵۳٪	شهر شوشتر، خ شریعی، ترسیه به میدان باطنی، قلعه	۱۱۳۱ ق. - صفویه	مسجد شاه صفی

جعفر شوشتری طبق توپوگرافی منطقه و شکل سایت می‌باشد. تزئینات بکار رفته بیشتر از آجر معقلی و به صورت کوفینمایی اجرا شده است، که در مساجد دوره قاجار بیشتر از دوره صفوی می‌باشد.

تجزیه و تحلیل نمونه‌ها

برای دستیابی به گونه شناسی مورد نظر تحقیق، ۱۰ نمونه از مساجد شهر شوشتر، طبق الگوی ترسیم شده در (جدول ۲) مورد بررسی و تحلیل قرار گرفته است. مساجد را از نظر گرایشها و دسته‌بندی‌ها بر مبنای تفاوت عناصر کالبدی و غیرکالبدی مانند تاریخی، شکلی، تزئینات، رابطه حجم و فضا، پیچیدگی، تناسب و... مورد بررسی قرار گرفته است. سپس تمامی ۱۰ نمونه ای مسجد را به طور اختصار ارائه گردیده است:

نمونه شماره یک: مسجد مستوفی

مسجد مستوفی یکی از بخش‌های عمارت تاریخی می‌باشد که شامل: مسجد، حمام، پل و خانه تاریخی می‌باشد. از قدیم مسجد با دیگر بناهای مجاور متصل بوده و اکنون کاملاً مجزا از هم می‌باشند. مسجد دارای دو ورودی یکی در ضلع جنوب غربی و ورودی اصلی بنا محسوب می‌شود و دیگری در شمال غربی که به قسمتهای سرویس بهداشتی و وضوخانه دسترسی دارد و این قسمت با دو پله از صحن مسجد جدا و پائینتر قرار گرفته است. ورودی اصلی، به یک هشتی باز می‌شود و بعد از آن به یک صحن نسبتاً بزرگ که در شمال بنا واقع شده وارد می‌شود. مسجد دارای طرح شبستانی بوده و دارای یک محراب که با کاشی تزئین شده؛ تزئینات بکار رفته در مجموعه عمارت خون چینی، کاربردی آجری و ریگ فرش استفاده کرده اند که آجرکاری از مهم‌ترین و برجسته‌ترین آن‌ها محسوب می‌شود. در تصاویر ۲ ورودی اصلی و محراب مسجد نشان داده شده است.

تصویر ۲. ورودی و محراب مسجد مستوفی شوشتر

نمونه شماره دو: مسجد جامع شوشتر

مسجد جامع شوشتر از مساجد قدیمی و مهم ایران است که در دوره عباسی ساخته شده است بنای این مسجد در زمان خلیفه سیزدهم (۱۳) محمد ابن جعفر متوکل در سال ۲۵۰ ه ق آغاز گردید در دوره خلیفه بیست و پنجم (۲۵) القادر بالله احمد المقتدر روند ساخت مسجد ادامه یافت اما اقدامات ساخت مسجد به پایان نرسید. در زمان خلیفه بیست و هفتم (۲۷) المقتدر به امر الله ابوالقاسم ابن عبدالله همچنان ساخت مسجد ادامه یافت تا در نهایت در زمان خلیفه بیست و نهم (۲۹) المسترشد بالله ابو منصور فضل ابن المستظهر در سال ۴۴۵ ه ق ساخت مسجد به پایان رسید. نام او بر بالای محراب داخلی مسجد بوسیله گچبری نوشته شده است. به این ترتیب ساخت مسجد از سال ۲۵۰ شروع

و در سال ۴۴۵ به پایان رسید و ۱۹۱ سال ساخت مسجد به طول انجامید. این مسجد از جمله مساجد شبستانی و ستون دار به سبک خراسانی است که بعد از مسجد جامع فهرج و تاری خانه دامغان و نیز مسجد جامع نائین جزء قدیمی‌ترین مساجد ایران و به سبک خراسانی می‌باشد (کیانی، ۱۳۹۳: ۲۵). در گذشته سقف مسجد به صورت تیر پوش بوده که بر اثر از بین رفتن تیرهای چوبی سقف توسط موریان و گذشت زمان در دوره صفویه سقف آن تبدیل به تاق و گنبد گشته است. این اقدامات به نظر می‌رسد در سال ۱۰۸۹ ه ق توسط جمعی از خیرین انجام گرفته است. از بخش‌های مهم و قدیمی مسجد دیوار جنوبی و به سمت قبله مسجد است که بر روی آن به خط کوفی به همراه گل برگها و متیف‌های گیاهی بسیار زیبا گجبری شده است (تصویر شماره ۳). این کتیبه بخشی از سوره مبارکه یاسین می‌باشد که در سال‌های بعد از انقلاب توسط فردی ناآگاه و از روی نادانی بر روی بخش‌هایی از آن پلاسترهایی کشیده شده بود که خوشبختانه در سال ۱۳۸۶ ه ش این مداخلات لایه برداری گردید.

تصویر ۳. کتیبه سوره مبارکه یاسین مسجد جامه شوستر

در ضلع شرقی مسجد و در کنار یکی از درهای اصلی مسجد مناری با فاصله اندکی ساخته شده که از بخش‌های پیوسته مسجد در قرن ۹ هجری است (تصویر ۴). درب ورودی پله‌های منار در کنار آن و در داخل مسجد قرار دارد و به صورت مارپیچ تا بالا ادامه دارد. شعار الله اکبر بر روی بدنه منار بوسیله آجر و کاشی پی در پی تکرار شده است. ارتفاع این منار در گذشته ۲۷ متر بوده اما اکنون این ارتفاع ۲۴.۷۰ متر می‌باشد که در دوره‌های اخیر بخشی از آن تخریب شده است و تنها ۱۸ متر آن باقی مانده است. در کنار منار و با فاصله تقریبی ۸ متر مأذنه مسجد قرار دارد.

تصویر ۴. مناره‌های مسجد جامع شوستر

مسجد دارای ۵۴ ستون بوده که ستون‌های شمالی و جنوبی بر اثر نیروی رانش تاق‌ها به شدت کج شده اند. در دوره‌پهلوی به منظور جلوگیری از تخریب شبستان مسجد، ستون‌های داخل استحکام بخشی و در بیرون پشت بند

هایی سنگی در راستای این ستون‌ها قرار گرفت که خوشبختانه تاکنون این اقدامات حفاظتی موثر واقع شده است. مسجد دارای سه محراب می‌باشد یکی محراب داخلی که در شبستان مسجد قرار دارد و با تزئینات گچبری بسیار زیبا در پیشانی آن آراسته گردیده است در کنار این محراب دو نیم ستون گرد قرار دارد و نام خلیفه بیست و نهم بر بالای آن گچبری شده است. پیشینه این محراب همزمان با ساخت مسجد است و قدمتش از محراب دیگر بیشتر است، این محراب، محراب زمستانی مسجد می‌باشد. دو محراب دیگر مسجد در داخل حیاط مسجد قرار دارد که در مرکز ستون‌های پشت‌بندی مسجد قرار گرفته است یکی از محراب در دوره صفویه و دیگری در دوره معاصر ساخته شده‌است و محراب قدیمی دارای تزئینات گچبری و خوون چینی (آجر چینی) است که در نقوش آجر پیشانی محراب ده مرتبه نام مبارک علی ابن ابی طالب نقش بسته است. همچنین در تبریزی پیشانی محراب نیز بخشی از سوره توحید به خط کوفی معقلی کار شده است. این محراب نیز جزء بخش‌های زیبای مسجد می‌باشد. این محراب، محراب تابستانی مسجد می‌باشد و با توجه به گچبری داخل آن که بخشی از سوره‌های قرآنی است سال ساخت آن ۱۱۵۷ ه.ق و نام استاد آن علی خان می‌باشد. در داخل شبستان و بخش ورودی مسجد کتیبه‌های نفیس و با ارزشی مربوط به دوره‌های مختلف اسلامی وجود دارد که اهمیت مسجد را صد چندان کرده است. تعداد این کتیبه‌ها که به خطوط مختلف نظیر، کوفی، ثلث، نسخ و نستعلیق نگاشته شده است بالغ بر ۳۰ کتیبه می‌باشد که اکثر این کتیبه‌ها فرامین حکومتی می‌باشند، از زیباترین این کتیبه‌ها که به خط کوفی نگاشته شده اند. یکی کتیبه سوره یاسین است، که بر روی دیوار جنوبی و در کنار محراب است و در بالای سر آن نام خلیفه بیست و نهم با متیف‌های گل گیاهی و زمینه رنگی لاجورد نوشته شده است و دیگری کتیبه‌ای است چوبی به خط کوفی مربوط به قرن چهارم هجری که احتمالاً از جایی به داخل مسجد آورده شده است. از دیگر کتیبه‌های موجود در مسجد، کتیبه‌هایی است که مربوط به قلعه سلاسل است، این کتیبه‌ها مربوط به دوره‌های مختلف تاریخی است، در آنها شرح بعضی حوادث در خصوص قلعه و شهر آورده شده است و از وضعیت قلعه سلاسل در آن ادوار سخن به میان آورده است. به هر صورت این کتیبه‌ها بخشی از تاریخ مکتوب شهر کهن و تاریخی شوشتر است، در این مکان به دلیل حکومتی بودن مسجد در آن نصب می‌باشند. مسجد در قدیم دارای ۱۵ ورودی به شبستان بوده که اکنون به ۱۲ عدد تقلیل یافته است. در ضلع شمالی شبستان دو درب کناری را با سنگ بسته و یکی هم محراب جدید را احداث کرده اند. جنس درب‌ها چوبی می‌باشد. در ضلع شرقی دو درب و در ضلع غربی یک در وجود دارد، که مستقیماً از داخل خیابان به شبستان وارد می‌شود. بالایی کلیه درب‌ها نیز پنجره‌های مشبکی وجود دارد که موجب تلطیف نور به داخل مسجد می‌شود و یکی از مهم‌ترین نکات این مسجد با شرایط اقلیمی شهر شوشتر می‌باشد و نیازمند بررسی بیشتری می‌باشد. در تصویر ۵ تصویر هوایی و محراب بیرونی مسجد نشان داده شده است.

تصویر ۵. تصویر هوایی و محراب بیرونی مسجد جامع شوشتر

نمونه شماره سه: مسجد شاه‌صفی

مسجد شاه‌صفی در محله کندال شوشتر و در مجاورت قلعه تاریخی سلاسل قرار دارد. به نظر می‌رسد این مسجد جزئی از قلعه بوده و در بیرون از قلعه نماز برگزار می‌شده است. پیشینه ساخت آن همانگونه که از نام آن پیداست مربوط به دوره صفویه می‌باشد. این مسجد ممکن است یا به امر مستقیم شاه صفی و یا به حکم صفی میرزای دروغی که در سال ۱۱۳۶ ه ق حکومت شوشتر را به دست آورده بود ساخته شده است. به هر صورت آن گونه که مشخص است، این مسجد مربوط به دوره صفویه است، که ارتباط مستقیم با قلعه سلاسل داشته است. این مسجد دارای شبستانی با ده گنبد و تاق و تویزه می‌باشد و به نظر می‌رسد در گذشته مسجد دارای بناهای مجاوری هم بوده که در حال حاضر اثری از آنها نیست. در حفاری‌هایی که در نزدیکی این مسجد یعنی در میدان مشق گذشته و چمن ورزشی فعلی در سال ۱۳۸۴ انجام شد به آثار قبر و گورستان برخورد گردید که به نظر می‌رسد در گذشته قبرستانی در کنار این مسجد مانند بیشتر مساجد شوشتر از جمله مسجد جامع شوشتر وجود داشته است. پیشانی شمالی مسجد بوسیله سنگ‌های تراش خورده‌ی چهارگوش و صاف (پاک تراش) ساخته شده است (تصویر ۶) نشان داده شده است. مسجد دارای محراب زیبایی است که با مقرنس کاری تزئین شده است. با توجه به کتیبه سنگی موجود در مسجد به نظر می‌رسد که در دوره قاجار مرمت‌هایی در مسجد صورت گرفته است. در داخل حیاط مسجد درخت کنار (سدر) کهنسالی وجود دارد که در نزد مردم از تقدس خاصی برخوردار است. این مسجد بجز چیدمان سنگی پیشانی و مقرنس محراب تزئینات خاص دیگری ندارد همچنین ساخت و سازهای پیرامون مسجد بعضی از فضاها و ورودی‌های آن را مسدود کرده است. بی شک همانگونه که گفته شد، این مسجد جزئی از فضای قلعه است بطوریکه فاصله آن تا حصار قلعه در حدود ۵۰ متر بیشتر نیست.

تصویر ۶. نمای صحن و محراب مسجد شاه صفی

نمونه شماره چهار: مسجد عبدالله بانو

مسجد عبدالله بانو در مرکز محله عبدالله بانو و در کنار بقعه‌ای به همین نام قرار دارد. عبدالله بانو یعنی عبدالله پسر بانو، مرکز محله عبدالله بانو در گذشته نه چندان دور مرکز بافندگی شوشتر بوده است، که تعداد زیادی کارگاه بافندگی در آن مشغول به کار بوده است. در گوشه‌ای از این میدان مسجد و بقعه و در گوشه‌ای دیگر برای عبدالله بانو یا برای مقدم قرار گرفته است. در کتاب سفر نامه خانم مادام دیولافوا فرانسوی تصویری از این بقعه و دیوار مسجد ترسیم شده است. با توجه به اشعار این کتیبه با ارزش اینگونه مشخص می‌شود که مسجد در زمان شاه سلطان حسین صفوی و در سال ۱۱۱۲ ه.ق توسط فرزندان حاج عنایت الله گرگری بنام‌های حاج رضا و حاج زمان ساخته شده است نام معمار این اثر در حاشیه این کتیبه آمده است این معمار استاد معیم بناست که از معماران بنام دوره صفوی در شوشتر است. متأسفانه در خیابان کشی سال ۱۳۷۴ ه.ش در بافت تاریخی ارزشمند شوشتر بخش زیادی از میدان عبدالله بانو و کارگاه‌های بافندگی آن و در حدود ۶ گنبد از فضای این مسجد تاریخی و بخشی که این کتیبه در آن نصب بود تخریب گردید. در (تصویر ۷) کتیبه قدیمی و صحن مسجد نشان داده شده است. مسجد فقط ۱۲ گنبد با تاق و تویزه‌های آن باقی مانده است.

تصویر ۷. نمای صحن و کتیبه مسجد عبدالله بانو

نمونه شماره پنج: مسجد شرف‌الدین

این مسجد دارای دو درب ورودی اسددت این دو در امتداد هم قرار دارند هنگام ورود به مسجد از درب بالایی به یک حیات کوچک برمیخوریم و این تنها حیاط مسجد است. مسجد دارای یک چاه آب و شوادون^۱ است. مسجد چهار گنبد و دو ستون دارد، قدمت این مسجد به سال ۱۰۰۰ ه ق و دوران صفویه است. زمین مسجد از املاک خاندان شرف الدین می‌باشد، که آن را وقف مسجد نموده‌اند. مسجد کتیبه خاصی ندارد، بجز یک کتیبه‌ی کاشی کاری شده به خط ثلث که پایین آن سال ساخت مسجد (۱۰۰۰ ه ق) ذکر شده است و در سردر ورودی مسجد قرار دارد. در ورودی مسجد آرامگاه خاندان شرف الدین قرار گرفته است. این مسجد یکی، دو دوره مرمت شده است.

نمونه شماره شش: مسجد شیخ جعفر شوشتری

این مسجد جزو زیباترین مساجد شوشتر از لحاظ تزینات معماری می‌باشد. بنابر تزینات کاشی کاری معقلی پیشانی ایوان مسجد، سال ساخت یا تعمیر مسجد ۱۲۰۲ ه ق و دوران قاجاریه معرفی شده است. در گذشته در کنار بنای فعلی مسجد خانقاه پیر اسماعیل قصری و مزار آن قرار داشت، در دوره قاجاریه بدلیل از بین رفتن فضای این خانقاه، مسجد بر روی آن و در کنار مزار پیر اسماعیل قصر توسط حاج شیخ جعفر شوشتری برپا گردیده است. مسجد دارای شبستانی بسیار زیباست، به طوری که سقف شبستان با تزینات گچبری و آجر کاری به زیبایی هرچه تمام‌تر آراسته گردیده است. شبستان مسجد دوطبقه می‌باشد درپیشانی این شبستان تزینات کاشی کاری معقلی به همراه دو گلدسته نسبتاً بزرگ وجود دارد این گلدسته‌ها چندین بار بر اثر زلزله خراب و دوباره مورد بازسازی قرار گرفته‌اند آخرین باری که مورد مرمت قرار گرفته‌اند در سال ۱۳۸۳ هجری شمسی بوده است. در کنار ایوان اصلی دو گوشواره که مسیر دسترسی به بام مسجد هستند قرار دارد. در ضلع غربی حیاط مسجد وضو خانه و مزار پیر اسماعیل قرار گرفته که دارای سقف نسبتاً کوتاهی است. مسجد دارای سه قسمت می‌باشد. قسمت اول که شبستان قدیمی مسجد می‌باشد، در ضلع شرقی قرار دارد و این محل در تمامی سال مورد استفاده قرار می‌گیرد، بجز روزهای جمعه و صبحهای ماه مبارک رمضان پذیرایی نمازگزاران می‌باشد. قسمت دوم که جدید احداث شده است، تنها در روزهای جمعه و صبحهای ماه مبارک رمضان استفاده می‌شود. در وسط این دو شبستان محلی برای نمازگزاران زن در نظر گرفته شده که بدور از دید نمازگزاران مرد می‌باشد و دارای محرمیت است. مسجد داری سه محراب می‌باشد. در (تصویر ۷) محراب و نمای ورودی اصلی نشان داده شده است.

^۱ شوادون یا شصت پله: مکانی است، در دل سنگهای رسوبی با عمق بیش از هفت متر کنده می‌شود، به این مکان در منطقه خوزستان شوادون میگویند دمای هوای شوادان در تمام فصول سال ثابت و میانگین دمای هوای منطقه است.

تصویر ۸. محراب و نمای ورودی اصلی مسجد شیخ جعفر شوشتری

نمونه شماره هفت: مسجد زرگران (کتاباف)

از جمله مساجد دوره قاجاریه در شهر شوشتر می‌باشد. مسجد داری تزئینات آجری و معقلی می‌باشد و دارای دو ورودی که در راستای یکدیگر می‌باشند. ورودی اصلی در قسمت شرق بنا که به یک هشتی وارد می‌شود و در کنار آن درب ورودی به پشت بام مسجد قرار دارد. مسجد داری یک صحن حیاط در ضلع شمالی بنا است. شبستان مسجد دارای دو ورودی و یک محراب که به صورت گچبری ساده تزئین شده است. در ضلع شمالی بنا شوادون قرار گرفته است. سردرب ورودی مسجد با توجه به تاریخ ذکر شده در سال ۱۳۹۰ ق مجدداً مرمت شده است. در (تصاویر ۸) شبستان و محراب مسجد نشان داده شده است.

تصویر ۹. محراب و نمای شبستان مسجد زرگران

نمونه شماره هشت: مسجد قطب‌الدین

این مسجد یکی از مساجد قدیمی موجود در بافت قدیم شوشتر می‌باشد که در کنار آثاری چون بقعه‌ی عبدالله بانو، مسجد عبدالله بانو و کاروانسرای مقدم قرار گرفته است و احتمالاً متعلق به دوران صفویه می‌باشد که نام مسجد برگرفته از نام سید قطب‌الدین می‌باشد که مدفن آن در حال حاضر در مجاورت مسجد می‌باشد، به عنوان زینبیه جایگاه قرائت

قرآن است. از ویژگی‌های خاص آن می‌توان به آجرکاری‌های آن اشاره نمود. این مسجد از نوع مساجد شبستانی است، که بر ۸ ستون چهار ضلعی استوار است و ستون‌های بیرونی مانند بناهای هم عصر خود از سنگ تراش خورده استفاده شده است. پوشش بخش شبستانی از نوع تاق و تویزه است، که مساحت آن ۱۷۳ مترمربع می‌باشد. در بخش شرقی مسجد در قدیم، اتاقی وجود داشته، که مساحت کلی آن ۶۴ متر می‌باشد و پوشش سقف آن از نوع هلالی است که اکنون تخریب شده است. در کنار این اتاق، ورودی زیر زمینی به چشم می‌خورد. در گوشه ضلع شمالی حیاط مسجد سرویس‌های بهداشتی قرار گرفته اند که نسبت به فضای مسجد تازه تاسیس می‌باشند. (تصویر ۹) فضای شبستان و صحن مسجد می‌باشد.

تصویر ۱۰. صحن حیاط و نمای شبستان مسجد سید قطب الدین

نمونه شماره نه: مسجد حسین

مسجد حسین در مرکز بافت قدیم شوشتر و در محله ارده خونه که از محله‌های مرکزی و در مجاورت بازار و محله‌های سادات، درخونه، عباس و بی بی دوخواهران واقع است. پیشینه ساخت مسجد بنا بر کتیبه موجود که بر روی یکی از ستون‌های شبستان مسجد نصب است مربوط به حوالی سال ۱۰۷۸ ه ق و در زمان شاه عباس دوم و حکومت محلی واخشتو خان که از حکام نیک نام و نیک اندیش در شوشتر بوده است، ساخته شده است. بانی مسجد شخصی است، به نام حسین بن حسن که در هنگام حیات ابن انسان نیکوکار ساخت مسجد به پایان نرسید و بعد از او نیکو کاری دیگر به نام کلبی قصاب مسجد را به اتمام رساند. سرگذشت این حوادث بر روی کتبه و به صورت شعرآمده و بر روی دیوار مسجد نصب می‌باشد. مسجد دارای فضاهای مختلف جهت برپایی نماز در چهار فصل سال می‌باشد. این مسجد به صورت تک ایوانی ساخته شده است. این ایوان دارای طولی به اندازه ۱۰ متر و ارتفاعی در حدود ۱۲ متر می‌باشد و در پیشانی آن تزئینات آجری همراه با کاشی کار شده در این کار نام مبارک پنج تن با کاشی در بین آجر کاری‌های خون چینی، کار شده است. این بخش از مسجد مربوط به برپایی نماز در بهار می‌باشد. در انتهای این ایوان و در ست در کنار محراب در زیر محراب منبر سنگی بزرگی نیز وجود دارد که با کاشی تزیین شده است. شبستان مسجد در ضلع غربی و با چند پله پایین تر از سطح کف حیاط قرار گرفته است. شبستان مسجد محلی برای برپایی نماز در فصل زمستان است که دارای ستون‌های متعدد با طاق و گنبد می‌باشد، بر روی یکی از ستون‌های این بخش کتیبه مذکور قرار گرفته است. این شبستان دارای محراب زیبایی است، که با مقرنس کاری آراسته شده است، بخش دیگری در ضلع جنوب غربی مسجد قرار دارد، که به اتاق طبنی معروف است. این اتاق به صورت طاق و تویزه بوده که مربوط به برپایی نماز در فصل پاییز است. محرابی نیز در این اتاق قرار دارد. برپایی نماز در فصل تابستان و فصول

معتدل سال مانند مسجد جامع شوشتر در محوطه حیاط بزرگ مسجد انجام می‌شود. در ضلع شمال شرقی مسجد باغچه زیبایی قرار دارد، که در فصل تابستان باعث خنک شدن فضای مسجد می‌شود. این مسجد از مساجد بزرگ شوشتر است، که در سالهای اخیر اقداماتی جهت حفاظت و مرمت در آن صورت گرفته است. در گذشته شاخصی در کنار درب جنوبی قرار داشت که بوسیله آن وقت شرعی مشخص می‌شد. در یکی از کوچه‌های کناری مسجد قبر عارف نامی محمّدسوار شوشتری دایی سهل ابن عبدالله قرار دارد که این عارف استاد سهل در قرن سوم بوده است. (تصویر ۱۰) ایوان و شبستان مسجد حسین می‌باشد.

تصویر ۱۱. شبستان و ایوان مسجد حسین

نمونه شماره نه: مسجد ملازینب

این مسجد مربوط به دوره قاجاری است که توسط زنی نیکوکار به نام ملا زینب بقال یا راجی در سال ۱۲۳۷ ه. ق بنا گردیده است. موقعیت مکانی این مسجد در محله کوره که از محله‌های قدیمی شوشتر است، قرار دارد. در گذشته در ضلع شمالی این مسجد خانه‌ی مرحوم ملا فتح الله وفائی از عرفا و شعرای شوشتر قرار داشته که بعدها توسط مرحوم حاج علی مریدی یکی از اتاق‌های آن خانه که نام حسینیه داشت به فضای مسجد اضافه گردید از لحاظ معماری شباهت زیادی به مسجد شرف الدین قرار دارد، دارای یک در ورودی است، این مسجد حیاطی تقریباً کوچک دارد. در این حیاط یک چاه آب و یک شوادان وجود دارد مسجد دارای ۴ گنبد و دو ستون می‌باشد. فرم پلان معماری این مسجد به مانند اکثر مساجد شوشتر به صورت ساده و پوشش آن به صورت تاق و گنبد و تزیینات مسجد آجر چینی پیشانی مسجد و ۲ ستون نما که احتمالاً پایه‌هایی هستند که برای گلدسته یا پشت بند می‌باشد. مسجد تا سال‌های گذشته دارای شوادان بوده که متأسفانه در حال حاضر شوادان آن پر از خاک و آوار می‌باشد. (تصویر ۱۱) ورودی و شبستان مسجد ملازینب می‌باشد.

تصویر ۱۲. ورودی و شبستان مسجد ملا زینب

در ادامه تحلیل کمی به عناصر تشکیل دهنده مساجد مورد بررسی قرار گرفته است و در (جدول ۳) به صورت کامل به آنها اشاره شده است:

جدول ۳. عناصر تشکیل دهنده مساجد و نتایج کمی داده‌های مورد بررسی

نام مسجد	مستوفی	جامع	شاه صفی	عبدالله بانو	شرف الدین	شیخ جعفر شوشتری	زرگران (کتاباف)	قطب الدین	حسین	ملازینب
ورودی	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*
هشتی	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*
صحن	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*
شبستان	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*
گنبدخانه	*	*	-	*	*	*	*	*	*	*
مقبره	-	-	-	-	-	*	*	-	-	-
ایوان	-	-	-	-	-	-	-	*	-	-
خدمات	-	*	*	*	*	*	*	*	*	*
شوآدون	-	-	-	-	*	-	*	-	*	*
هندسه و پلان	نامتقارن مربعی	نامتقارن مستطیل ی	نامتقارن مستطیل ی	نامتقارن مستطیل ی	نامتقارن مستطیل ی	شکل سایت	نامتقارن مستطیلی	نامتقارن مستطیلی	نامتقارن مستطیل ی	نامتقارن مستطیل ی
تعداد حیاط	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱
نحوه چیدمان فضایی	در لجهت صحن	در لجهت صحن	در لجهت صحن	در لجهت صحن	در لجهت صحن	در لجهت صحن	در لجهت صحن	در لجهت صحن	خطی	در لجهت صحن
نحوه دسترسی	صحن	صحن	صحن	صحن	صحن	صحن	صحن	صحن	صحن	صحن
مکان قرارگیری	مجموعه تاریخی مستوفی	بافت بازار	مجموعه تاریخی بافت مسکونی	بافت مسکونی	بافت مسکونی	بافت مسکونی	بافت مسکونی	بافت مسکونی	بافت تجاری	بافت مسکونی

اجزای مسجد

ویژگی ها

ویژگی های معماری و پلان

عملکردی

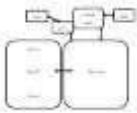

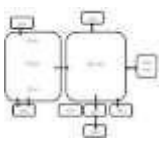

دروننگرا	دروننگرا	دروننگرا	دروننگرا	دروننگرا	دروننگرا	دروننگرا	دروننگرا- بروننگرا	دروننگرا	دروننگرا-بروننگرا
----------	----------	----------	----------	----------	----------	----------	-----------------------	----------	-------------------

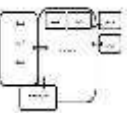

بررسی های انجام گرفته نشان می دهد، مسجد جامع و حسین دارای دو محراب داخلی و بیرونی در جهت اقامه نماز در فصول معتدل سال می باشد و تنها مسجد ایواندار مسجد حسین می باشد، د که محراب بیرونی مسجد، درون آن قرار گرفته است. بیشتر مساجد در بافت تاریخی و بعضی از مساجد مانند شاهصفی، مستوفی و عبدالله بانو شامل یک مجموعه قلعه و بقعه می باشند. بعضی از مساجد دارای نیز دارای شوآدون می باشند، که نشان دهنده های اهمیت پایداری انرژی و توجه با اقلیم منطقه در زمان ساخت مساجد می باشد.

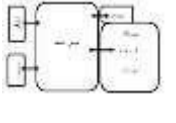
یافته ها

با تحلیل مساجد و مقایسه جداول آنها می توان گرایش های متفاوت آنها را از هم تفکیک کرد و بر همین اساس اشتراکاتی میان گرایش های آنها باهم بدست آورد. مثلاً با مقایسه جدول نمونه شماره ۲ و ۳ می توان دریافت اصول معماری سنتی در تمامی مساجد شهر شوشتر به خوبی به کار رفته است. مساجد، با پلان های ساده و مکعبی هویت مسجد را به عنوان مکانی خاص به مخاطبین القا می کند. با تحلیل هندسی سازه و پلان و نماهای مساجد سنتی برجسته ادراکات معناگرایانه در فضایی آنها، می توان ارتباط بین تناسبات حاکم بر پلان و زیبایی حاصل از آن در کلیت مسجد با رفتار مناسب سازه های و نهایتاً معنای القا شده ناشی از آن این اصول مشاهده می شود. پس از بررسی و تحلیل نمونه ها مساجد بر اساس (جدول ۴) مورد ارزیابی قرار گرفته اند. تا تمامی الگوهای مساجد شهر شوشتر تشریح گردد، براساس ده مسجد ذکر شده تشریح گردیده است:

جدول ۴. نتایج کیفی داده های مورد بررسی در برخی از نمونه های مورد بررسی

نام مسجد	پلان مسجد	نمایش مسجد در بافت شهر	فضاهای مسجد و مشخصات	دیگرام ارتباطی
			۱. ورودی ۲. هشتی ۳. صحن ۴. شبستان ۵. گنبدخانه ۶. خدماتی، استفاده از نقوش سنتی و خصوصاً کتیبه قرآنی و استفاده از کاشی معقلی با خط کوفی بنایی، استفاده از نور طبیعی پلان ساده و مربعی.	
مسجد جامع			۱. ورودی ۲. هشتی ۳. صحن ۴. شبستان ۵. گنبدخانه ۶. خدماتی ۷. آرامگاه، ورودی بینظیر و ایجاد حریمت و سلسله مراتبی مناسب در بنا، پلان ساده و مکعبی شکل، استفاده از نور طبیعی در بنا با پنجره مشبک، محراب داخلی و بیرونی	
مسجد شاهصفی			۱. ورودی ۲. صحن ۳. شبستان ۴. گنبدخانه ۵. خدماتی مسجد در ضلع جنوبی قلعه تاریخی سلاسل، هندسه ساده و مربعی، استفاده از طاق و تویزه در پوشش بام.	

	<p>۱. ورودی ۲. هشتی ۳. صحن ۴. شبستان ۵. گنبدخانه ۶. خدماتی. آرامگاه نیز قبلاً مرتبط بوده ولی خیابان کشی باعث جدایی آنها شده است.</p>			<p>مسجد عبدالله بانو</p>
	<p>۱. ورودی ۲. هشتی ۳. صحن ۴. شبستان ۵. گنبدخانه ۶. خدماتی ۷. غریبخانه ۸. شوادون ۹. آرامگاه.</p>			<p>مسجد شرف الدین</p>
	<p>۱. ورودی ۲. هشتی ۳. صحن ۴. شبستان ۵. گنبدخانه ۶. خدماتی ۷. حوضخانه. مسجد دارای دو گلدسه در جلوی شبستان محل اذانگو گفتن در صبح و دو عدد بر ورودی مسجد که محل اذانگو در صبح و عصر در قدیم بوده است.</p>			<p>مسجد شیخ جعفر شوشتری</p>
	<p>۱. ورودی ۲. هشتی ۳. صحن ۴. شبستان ۵. گنبدخانه ۶. خدماتی ۷. غریبخانه ۸. شوادون.</p>			<p>مسجد زرگران (کتاباف)</p>
	<p>۱. ورودی ۲. هشتی ۳. صحن ۴. شبستان ۵. گنبدخانه ۶. خدماتی</p>			<p>مسجد قطب الدین</p>
	<p>۱. ورودی ۲. هشتی ۳. صحن ۴. شبستان ۵. گنبدخانه ۶. خدماتی ۷. محراب بیرونی. این بنا دارای تزئینات آجری بسیار ساده، طاقهای پنج او هفت و آجرکاریهای ظریف در قسمت خون، دو در ورودی، شبستان مسجد دارای قدمت زیادی بوده و در قسمتهایی از نمای بنا آجرهای رنگی لعابدار دیده می‌شود.</p>			<p>مسجد حسین</p>

	<p>۱. ورودی ۲. صحن ۳. شبستان ۴. گنبدخانه ۵. خدماتی ۶. شؤآدون.</p>			<p>مسجد ملا زینب</p>
---	---	---	---	----------------------

ضروری است تا مطالعاتی در زمینهای مفاهیم عمیق عبادت و شیوه آن از دیدگاه حکمت اسلامی صورت گیرد تا ارزشهای مفهوم اصیل و ماندگار معماری سنتی در مساجد سنتی در کنار شکل‌های جدید حفظ گردد. بر این اساس، مساجد شهر شوشتر را از نظر اصول معماری مسجد از دیدگاه حکمت اسلامی مورد بررسی قرار گرفته است (جدول ۵). بررسی انجام گرفته نشان میدهد، الگوی طراحی تمامی مساجد سنتی، براساس قواعد و حکمت اسلامی و در چهار چوب معماری ایرانی و اسلامی طراحی و ساخته شده‌اند، بنابر این می‌توان از این الگوها در طراحی مساجد معاصر، از نظر ساختار شکلی و فضایی استفاده نمود.

جدول ۵. تحلیل و ارزیابی مساجد سنتی و تاریخی شهر شوشتر از نظر حکمت اسلامی

میزان رعایت اصول در مساجد شهر شوشتر			اصول معماری مسجد از دیدگاه حکمت اسلامی	
رعایت نشده	تا حدودی رعایت شده	رعایت شده		
		*	جایگاه مسجد در قلب تپنده شهر	اصول معماری مسجد از بعد تشخیص شهری
		*	شاخص بودن در عین سادگی	
	*		نوآوری	
		*	خوانایی	
		*	عدم استفاده از نشانههای فرهنگ بیگانه	
	*		عدالت اجتماعی	اصول معنایی
		*	ایجاد حریم بین درون و بیرون	
		*	دعوت گری	
		*	عدالت در ارزشگذاری فضاها	اصول کالبدی
	*		اهمیت جهت قبله در هندسه فضا	
	*		حریم زن و مرد	
		*	عدم تشخیص بازشوها و نور در فضای داخلی	اصول معنایی
		*	سیر در انفس	
		*	سیر از ظاهر به باطن	
		*	وحدت	

مأخذ: (نگارندگان، ۱۴۰۰).

نتیجه گیری

براساس بررسی انجام شده بر روی مساجد سنتی شهر شوشتر نشان می‌دهد، کیفیت مساجد تنها توسط عوامل فیزیکی تعیین نمی‌شود، بلکه محصول ارتباط و برهم‌کنش متقابل بین فضای مسجد و استفاده کنندگان می‌باشد. جهت درک بهتر مساجد سنتی نیازمند مطالعات تطبیقی برای بدست آوردن تنوعات و الگوی اجتماعی و دینی مسجد در بستر اجتماعی و فرهنگی مختلف است. تنها از این طریق می‌توان مسجد و جایگاه و فهم آن را در جهان امروز به دست آورد. برخی تغییرات با توجه به پیشرفت تکنولوژی در معماری اجتناب ناپذیر است، اما نیاز است که میان این تغییر

و تحولات مرز مشخصی وجود داشته باشد تا تغییرات مفاهیم و ارزشهای انسانی، که با گذشت زمان تغییر می‌کند، نگردد. برای رسیدن به این هدف، نیازمند توجه معماران و طراحان به معماری سنتی گذشته در قالب فناوری‌های جدید معماری می‌باشد. در نهایت می‌توان نتیجه گرفت، رویکردهای در مسیر نوگرایی مساجد معاصر و در جهت انطباق با معماری سنتی موفق می‌باشد، که به اصول و مؤلفه‌های معماری سنتی مساجد پایبند بوده و با تغییرات در تزئینات و استفاده از مصالح جدید و نوآوری در عناصر کالبدی به ارتقاء داده و زبان معماری گذشته در جهت پاسخ به نیازهای معاصر سازگار نماید. ضروری است قبل از طراحی، مطالعاتی در زمینه مفاهیم عمیق عبادت و شیوه آن از دیدگاه حکمت اسلامی که در گذشته در معماری مساجد اهمیت زیادی داشته، ارزش‌های مفهوم اصیل و ماندگار معماری سنتی در کنار شکل‌های جدید حفظ گردد. شناخت و بررسی مساجد سنتی می‌تواند، در جهت حفظ هویت ایرانی و اسلامی و رهایی از تأثیرپذیری ناموزون و سردرگمی در طراحی مساجد معاصر کمک بسزایی به طراحان بکند. در پژوهش انجام گرفته، مساجد سنتی و تاریخی شهر شوشتر مورد بررسی و ارزیابی قرار گرفت، تا بتوان براساس بازخوانی معماری گذشته مساجد در شهر شوشتر الگوی برای مساجد معاصر معرفی نماید. استفاده از شکل‌های بدیع و نوآوری باید به شکلی انجام پذیرد که این دگرگونی شکلی باعث ناخوانایی و دوری مردم از مساجد معاصر نگردد. دو مسجد جامع و حسین دارای محراب بیرونی می‌باشند، این نکته می‌تواند در مساجد معاصر نیز دیده شود تا از حداکثر فضا استفاده بهینه شود. در مسجد شرف الدین، زرگران، حسین و ملا زینب نیز دارای شوادون می‌باشند که خود نشان دهنده پایداری انرژی و در نظر گرفتن اقلیم در مناطق گرو و نیمه مرطوب می‌باشد. کلیه این نکات را می‌توان در جهت الگوی مناسب برای مساجد معاصر در نظر گرفت:

در نظر گرفتن اقلیم منطقه در طراحی و استفاده از مصالح روشن و ایدری.

استفاده از شوادون و کم کردن انرژی مصرفی در مساجد.

اولویت و حفظ حریمیت در مساجد معاصر و جدا کردن شبستان زنانه و مردانه.

بکارگیری از آجر در جهت ساخت بنا و عدم استفاده از نمای سنگی.

پلان مکعبی و ساده در مساجد معاصر.

فضای سبز و آبنا در ضلع شمالی بناها و محراب بیرونی، استفاده از صحن در زمان اعتدال هوا و استفاده بهینه از فضای حیاط.

استفاده از نهاز، نخیر و لغاز در جبهه آفتابگیر.

بکارگیری پادیاو در محیط صحن در ایجاد سرزندگی در فضای مساجد.

بکارگیری از تابش بند در جلوی دیوارهای جبهه آفتابگیر و تابش مستقیم آفتاب به جداره بناها و یا رواق گذاری اطراف مساجد و سایه اندازی مناسب.

گلدسته و گنبد، سنبل معماری مسجد هستند. در طرح عناصر از زیباترین هنرهای مقدس برای تزئینات بخصوص از خط بنایی سهرگی بهره کامل برده شود.

فضای جهت آموزش، بخصوص برای جوانان همچون: کلاسهای آموزشی مسائل دینی و ...

توجه به طرح شبستان که هسته مرکزی مسجد است و ارتباط فضای جنبی با آن.

توجه ویژه به وضوخانه و فضای خدماتی مساجد.

منابع

- بمانیان، م و امینی، م. ۱۳۹۰. بررسی شاخص‌های مؤثر در شکلگیری تعادل در معماری مسلمانان (نمونه موردی: مسجد جامع اصفهان). فصلنامه مطالعات شهر ایرانی. شماره ۵. پائیز ۹۰. صص ۱۷-۲۷.
- بمانیان، م. جلوانی، متین. ارجمندی، سمیرا. ۱۳۹۵. بررسی ارتباط میان پیکربندی فضایی و حکمت در معماری اسلامی مساجد. دو فصلنامه مطالعات ایران. بهار و تابستان ۹۵. شماره ۹۵. صص ۱۴۳.
- پیرنیا، م. ۱۳۹۲. سبک‌شناسی معماری ایران-مساجد، مجموعه معماری ایران، دوره اسلامی. تهران: انتشارات سمت. صص ۲۴۹-۳۰۴.
- توکلیان، ز، بهمنی کازرونی، س، ۱۳۹۴. بررسی چگونگی انتظام در مساجد شیراز. فصلنامه پژوهش‌های معماری اسلامی. شماره ۸. پائیز ۹۴. سال سوم. صص ۹۰.
- حسینمردی، ح و مروجی، ن. ۱۳۸۶. نگاهی به مساجد معاصر جهان. تهران: مجله آبادی، ۵۴.
- حمزه‌نژاد، م. و عربی، م. ۱۳۹۳. بررسی اصالت اسلامی ایرانی در مساجد نوگرایی معاصر، مطالعه موردی: طرح مسجد چهار راه ولی عصر (عج). تهران: فصلنامه مطالعات شهر ایرانی-اسلامی، پانزدهم. صص ۴۸.
- خاکی، غ. ۱۳۷۸. روش تحقیق با رویکرد بیاننامه نویسی. تهران: وزارت فرهنگ و آموزش عالی، مرکز تحقیقات علمی کشور: کانون فرهنگی، انتشارات درایت. صص ۳۱۰-۳۳۵-۳۹۵.
- سلطانی‌فرد، هد و سیدمرادی، ز. ۱۳۹۵. دگرگونی جایگاه مسجد جامع در پیکربندی فضایی شهر اسلامی (مطالعه موردی: مسجد جامع سبزوار). فصلنامه پژوهش‌های معماری اسلامی. شماره ۱۱. تابستان ۹۵. سال چهارم. صص ۱۰۸.
- کیانی، م. ۱۳۹۳. معماری ایران (دوره اسلامی). تهران: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت). صص ۴-۵۷.
- گروت، ل. و وانگ، د. ۱۳۸۶. روش‌های تحقیق در معماری. ترجمه: علیرضا عینیفر. تهران: انتشارات دانشگاه تهران. صص ۳۴۱-۳۷۳.
- مهدی‌نژاد، م. مشایخی، م. و بهرامی، م. ۱۳۹۳. الگوی طراحی مسجد در معماری معاصر. تهران: فصلنامه پژوهش‌های معماری اسلامی. شماره پنجم، صص ۳-۱۹، زمستان ۹۳، سال دوم.
- هیلن براند، ر. ۱۳۸۷. معماری اسلامی. ترجمه: باقر آیت‌الله زاده شیرازی. تهران: روزنه.

Modeling mosque design in contemporary architecture by examining historical mosques in Shooshtar

Hassan Soleimani

PhD student, Department of Architecture, Ahvaz Branch, Islamic Azad University, Ahvaz, Iran

Mahnoosh Mahmoudi¹

Assistant Professor, Department of Architecture, Dezful Branch, Islamic Azad University, Dezful, Iran

Saeed Mir Riahi

Visiting Associate Professor, Department of Architecture, Ahvaz Branch, Islamic Azad University, Ahvaz, Iran and Associate Professor, Department of Architecture, Shahid Beheshti University, Tehran, Iran

Abstract

Since the formation of Islam and its spread over a wide geographical area over time, the most important building or monument in any Islamic city was the mosque, it was a symbol of the unity of the Muslim nations. Architects have worked in every Islamic land, implement their most prominent art in Islamic architecture in mosque buildings. The importance of the mosques made it possible for each historical period to have its own style of construction. In modern times, with the emergence of modern and modern styles in the design of buildings has led, despite the mosque's architectural experience in Islam and Iran, there is a significant gap between the ideal mosque - the mosque that desires the end of Islam - and the ideological types and patterns of the mosque have greatly expanded, and from the particular traditions that dominated the construction of mosques, mosques cannot be characterized as having any particular form. This article seeks to explore the historical mosques of Shooshtar in order to recognize the design of the mosque based on traditional and historical patterns in the design of contemporary mosques. Research questions are: How are traditional and historical patterns in mosques in Shushtar city? What is the shape and structure of the mosques in Shushtar during different periods? How can we suggest a model for contemporary mosques based on the architecture of Shushtar mosques? The inference process consists of three stages: Survey of mosques in Shushtar city and classify and select mosques historically, structurally and formally; the classification of quantitative data and their analysis are conclusions. Based on the basics of the research, the method used for conducting the research is synthetic approaches. The data collection method is a combination of library studies and field visits. In order to reach the research questions using a qualitative and quantitative method, it has been used structurally and formally in comparison with the historical mosques of Shushtar. Then, according to the results, their design pattern is identified and explained. Based on the research on the pattern of contemporary mosques based on the study and recognition of the architecture of historical mosques in Shushtar, mosques can be adapted to Shushtar using traditional architectural patterns. The historical period has its own characteristics. Finally, using the lessons learned from these monuments, a model for mosque design is proposed .

Keywords: Islamic Architecture, Historical Mosques, Traditional Architecture, Design Patterns, Contemporary Mosques .

¹ . (Corresponding author): Bd_mahmoudi@yahoo.com